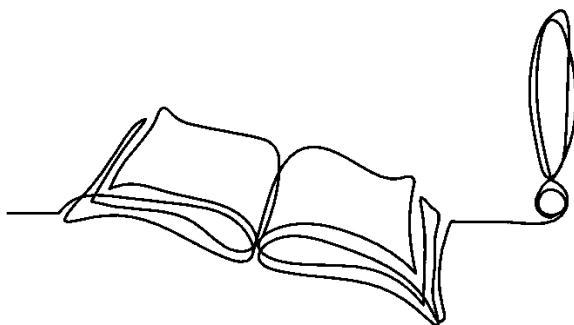

Iceland
Liechtenstein
Norway

Active
citizens fund

ENUT
EESTI NAISUURIMUS- JA TEABEKESKUS

Soostereotüüpidest vabade õpikute ja õppematerjalide koostamine ja kasutamine

Metoodiline juhend

Koostanud Ülle-Marike Papp ja Riina Kütt

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus

Tallinn, 2024

Juhend on valminud Aktiivsete Kodanike Fondi toetatud projekti „Soostereotüüpideta haridus = võrdsemad ja avaramad võimalused noortele“ raames

Sisukord

Eessõna	3
I Juhendis kasutatavate mõistete selgitusi.....	5
II Soolise võrdsuse edendamise vajadus ja kohustus hariduses	8
III Õpikute ja õppematerjalide roll soolise ebavõrdsuse vähendamises	10
3.1. Õpikute olulisus ühiskonna reflekteerimises ja soolises sotsialiseerimises.....	10
3.2. Õpikute osa soostereotüüpide edasikandmisel	11
3.3. Soostereotüüpide liigid ja mõjud	11
3.4. Õpikutes sisalduvate stereotüüpide mõju soolisele sotsialiseerimisele	12
IV Eelarvamuste ja sooliste stereotüüpide tuvastamine ja kummutamine	14
4.1. Soostereotüüpide tuvastamise võtted.....	14
4.1.1. Eelarvamuste ja stereotüüpide märkamine	14
4.1.2. Soolisuse representeerimine	16
4.2. Strateegiad stereotüüpide kummutamiseks õpikutes	17
4.2.1. Vältimistehnikad	17
4.2.2. Positiivsed tehnikad rollieeskujude sihipäraseks muutmiseks	18
V Soovituslik kontrollküsimustik õpiku koostajaile ja retsensentidele	20
VI Kasutatud allikad	23

NB! Navigeerimiseks kasuta Ctrl+hiireklõps pealkirjal

Eessõna

Maailm muutub kiiresti, tööturg muutub kiiresti ning vajab ka muutuvat ja paindlikku tööjõudu, keda ei piira soolised eelarvamused. Paljud õpikud aga vahendavad variõppekava raames teadmisi, väärtusi ja hoiakuid, mis rõhutavad soolisi erinevusi, jäädvustades traditsioonilisi ja aegunud arusaamu sugudest tihti läbi mitme põlvkonna. Õpikud ongi mingis mõttes kultuurikandjad, aga samas saavad just õpikud konstruktiivselt toetada õpilaste piiravatest soostereotüüpidest vabu elu- ja kutsevalikuid, mis on üheks eeltingimuseks soolise võrdsuse edendamisele.

Ühiskonnas kehtivaid norme ja väärtusi, mis mõjutavad laste/õpilaste elu- ja karjäärivalikuid, kujutatakse paljude muude tegurite kõrval ka õpikute tekstide ja illustratsioonide kaudu. Pea iga ainevaldkonna õpikud loovad aine õppimiseks visuaalse ja tekstilise konteksti ning maalivad pildi sellest, kuidas ühiskond on toiminud, toimib ja peaks toimima. Märkamatu edastatakse nii otseselt kui ka kaudselt naiste ja meeste sotsiaalse käitumise, normide ja väärtuste mudeleid.

Arvukad uuringud¹ on välja toonud erinevate aineõpikute tekstides ja illustratsioonides esinevad soolised eelarvamused ning stereotüübid soorollidest², mis alateadlikult omandatuna piiravad tüdrukute ja poiste ettekujutusi naiseks ja meheks kasvamisel ning eriala ja kutsete valimisel. Probleemiks on pea kõikides riikides tunnustatud see, et püsivad soolised eelarvamused õpikutes tugevdavad ja põlistavad kehtivat soosüsteemi ja soorollide korraldust ning ei aita kaasa soolise võrdõiguslikkuse edendamisele.

Kuigi Eesti haridussüsteem ei kasvata enam ammu poisse koduvälise ja tüdrukuid koduse töö jaoks, võivad Eesti õpikute tekstid ja illustratsioonid kinnistada aegunud arusaamu ning takistada soolise ebavõrdsuse vähenemist, säilitades soogruppide, st naiste ja meeste ranget eraldatust haridus- ja tööturul, nendevahelisi hierarhiasuhteid, aga ka poiste ja meeste ning nendega seotu suuremat tähtsustamist. Nimetatud nähtused on vastuolus nii riigis deklareeritud väärtuste ja eesmärkidega kui ka muutuva tööturu arengute ning nõudmistega.

Juhendi eesmärgiks on kaasa aidata õppematerjalide ja õpikute koostamisele, toimetamisele, retsenseerimisele, kirjastamisele ja hindamisele, et tagada nende vastavus õigusaktides, sh riiklikes õppekavades kehtestatud normile vähendada soolist ebavõrdsust ja edendada soolist võrdsust haridussüsteemi abil ja kaudu. Käesolev juhend aitab teadvustada alateadlikke eelarvamusi ning tuvastada ja vältida soolisi stereotüüpe nii koostatavates kui juba avaldatud õppematerjalides.

Õpikute koostamine on kahtlemata koostööprotsess, milles ainevaldkonna spetsialistid peavad kindlustama, et lähenemine ja selgitused on täpsed, õppekavaekspertid tagama, et õpikud on kooskõlas õppekava eesmärkidega.

¹Global Education Monitoring Report (2020) UNESCO.

Countries are still falling short in developing textbooks free of gender-based stereotypes
<https://gem-report-2020.unesco.org/gender-report/countries-are-still-falling-short-in-developing-textbooks-free-of-gender-based-stereotypes/>

Juhendmaterjal toetub nii välismaal koostatud väljaannetele kui Eestis seni erinevatest analüüsides ilmnenu piiravate soostereotüüpide ja -normide kummutamist soovitavatele allikatele.

Käesoleva juhendi peamiseks sihtgruppid on õpikute kirjastajad, koostajad, toimetajad, illustraatorid ning õpetajad.

Kirjastajad saavad kasutada juhendit õppematerjalide ja õpikute väljatöötamise igas etapis, alates kontseptsioonist kuni lõpptootmiseni. Ühtlasi leiab siit kasulikke näpunäiteid juba avaldatud väljaannete ajakohastamiseks või käsikirjadele kehtestatavate nõuete sõnastamiseks.

Võtmetähtsusega on toimetajad, kes töötavad peamiselt autoritega ning vastutavad käsikirjade tellimise ja hankimise eest. Sisutoimetajad peavad jälgima, et iga teos vastab vajalikele õppekava ja pedagoogilistele nõuetele. Toimetajad ja retsensendid võivad kasutada juhendis viidatud kriteeriume õpikutele hinnangute andmisel ja/või parandusettepanekute tegemiseks.

Samuti valib enamasti toimetaja koostöös kunstilise kujundaja ja illustraatoriga sobivad pildid/fotod ja kirjatüübid. Digiõpikud annavad soolise võrdsuse edendamiseks graafilistele disaineritele isegi rohkem võimalusi kui paberõpikute illustraatoritel on.

Kuna üha sagedamini avaldamine internetis, siis ei ole alati tegemist traditsioonilise kirjastamisega, mis eeldab sisu kvaliteedi retsensendipoolset kontrolli. Samas on siiski oluline, et ka digimaterjalide puhul pöörataks tähelepanu sellistele küsimustele nagu soolisuse kujutamine ja soostereotüüpide vältimine, et pidurdada eelarvamuste edastamist.

Õpetajad saavad loodetavasti tänu juhendile arendada oma suutlikkust õpikute kriitiliseks valimiseks ja tõstatatud teemade arutamiseks õpilastega erinevates ainetundides.

Kuna oluline on, et kõigil osapooltel oleks enam-vähem ühesugused arusaamad soolise võrdsuse olemusest ja seotud teemakohastest mõistetest, on juhendisse lisatud olulisemate põhimõistete selgitused.

Õpikute ja muude õppematerjalide analüüse soolise võrdsuse aspektist tuleks läbi viia regulaarselt. Läbivaatamine peaks põhinema teadusuuringutel ja osalised peaksid saama koolitust soolise võrdõiguslikkusega arvestavate materjalide täiustamiseks ja väljatöötamiseks. Soolise aspekti arvestamine peab seadusjärgselt olema sõnaselgelt kirjas kõigis dokumentides, mis on seotud õppematerjalide koostamisega. Vajalik on koolitada õpetajaid, kes soolise võrdsuse edendamisega arvestavaid materjale kasutama hakkavad

I Juhendis kasutatavate mõistete selgitusi

Soolisus on sarnaselt vanuse või rahvusega ühiskonna struktuuri kirjeldamise baaskategooria, mis tähistab lisaks bioloogilis-anatoomilistele ka psühholoogilisi, sotsiaalseid ja kultuurilisi erisusi naiste ja meeste vahel.

Käesolevas juhendis on silmas peetud eelkõige soolist binaarsust nii, nagu see on sätestatud Eesti õiguses ja Eestile siduvates rahvusvahelistes konventsioonides, eitamata seejuures soovähemuste olemasolu ühiskonnas või muude vähemuste kategooriate alusel rühmitatud/marginaliseeritud isikute erinevaid kogemusi ja seoseid seoses soolise ebavõrdsuse ning muude võimusuhetega ühiskonnas.

Soolistesse vähemusgruppidesse kuuluvate isikute puhul on eelkõige oluline rõhutada nende diskrimineerimise (ebasoodsama kohtlemise) keeldu ning neile võrdsete võimaluste loomise eesmärke.

Soolise võrdsuse/võrdõiguslikkuse mõiste on laiema tähendusega kui indiviidi õigus võrdsele kohtlemisele ja tõdemus, et kõik on seaduse ees võrdsed (nn võrdsusõigus). Sooline võrdsus/võrdõiguslikkus tähistab olukorda ühiskonnas, organisatsioonis või grupis, kus kahe soogrupi vahelises võrdluses on neil võrdsed õigused, kohustused, vastutused ja võimalused. See on ettekujutus demokraatlikust ja inimõigusi järgivast ühiskonnakorraldusest, kus igaühel on võimalus end oma võimete ja püüdluste kohaselt teostada, sõltumata ühestki kategooriast, mis pole tema enese teha (soolisus, vanus, rahvus, etniline päritolu, erivajadus, veendumus jms).

Seda, kas võimaluste ning ressursside jaotus naiste ja meeste vahel on saavutamas tasakaalu, **mõõdetakse arvukate kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete indikaatoritega** ^{3,4}.

Faktide põhjal kogutavad ja sugude lõikes võrreldavad **statistilised arvandmed** võimaldavad näha, kas sooline ebavõrdsus ühes või teises valdkonnas väheneb või mitte. Tekstides ja kõnes ilmnevad **kvalitatiivsed andmed** omakorda annavad ülevaate soolise ebavõrdsuse probleemi teadvustamisest, arusaamadest ja eelarvamustest, aga ka kultuurinormidest ja mõtteviisidest e ideoloogiatest, millele soosüsteem toetub.

Soosüsteemiks nimetatakse sugude vahel jagunevat staatuste ja rollide korraldatust, mis eksisteerib lahus inimestest, kes staatust omavad ja rolle täidavad. Soosüsteemi avaldumise kesksemateks valdkondadeks on võimu (hierarhia, staatuse), tegevusvaldkondade ja tööde jaotamine naiste ja meeste vahel ning suhtlemise (kee) ja kultuuri (normide ja väärtuste) tasandid.

Soosüsteem avaldub erinevates ühiskonnaelu valdkondades omamoodi sotsiaalsete mudelitena.

³ Euroopa Soolise Võrdõiguslikkuse Instituudi poolt koostatav soolise võrdõiguslikkuse indeks. <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2022/EE>

⁴ World Economic Forum. OECD. Global Gender Gap Report. <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2023/>

Võimusuhte tasandil võib näha, kuidas võim, valitsemine, kontroll, organisatsioonides ilmnev hierarhia, seadusandlik võim ja kollektiivne või individuaalne vägivald on sugude alusel eristunud. Näiteks meestele on vägivaldsemad suhted rohkem lubatud kui naistele.

Erinevate **tegevusvaldkondade tasandil** määrab kehtiv soosüsteem, kuidas on sugude vahel jagatud tasustatud ja tasustamata töö, ametid ja elukutsed tööturul.

Inimsuhte ja sotsiaalpsühholoogiliste kontaktide tasandil ilmneb soosüsteem selles, kas ja kuidas eristatakse ja vastandatakse feminiinsust ja maskuliinsust, eri soost inimeste ja gruppide vahelist kokkukuuluvust, usaldust, solidaarsust, eelarvamusi, seksuaalsusega seotud norme ja käitumist.

Kultuuri, normide, väärtuste ning sümbolite tasandil ilmneb, kuidas inimeste soolised identiteedid on kultuuris määratletud, milliseid tähendusi neile omistatakse, kuidas soolisi eristusi ja vastandamist esitatakse kõnes, keeles, tekstides ja sümbolilistes tähendustes, ning millised on valdavad uskumused ja hoiakud sugude suhtes. Soosüsteem väljendubki reaalses tegelikkuses, mida käsitletakse normaalse ning justkui etteantuna pea kõikide sotsiaalsete institutsioonide poolt – perekonnas, haridusasutustes, ettevõtetes ja organisatsioonides, meedias ja meelelahutuses, poliitikas.

Soolise kihistumise ja soolise ebavõrdsuse mõisted viitavad erinevate ressursside (materiaalsed, ajalised, informatsioonilised, võim jne.), sotsiaalsete kohustuste ning vastutuste, õiguste ja võimaluste ebavõrdsusele jagunemisele ühiskonna kahe suurema sotsiaalse grupi, meeste ja naiste vahel kõigis valdkondades ja tasanditel. Kuigi ajalooliselt on sooline ebavõrdsus üldiselt mõjutanud naisi rohkem kui mehi, ning soolise võrdsuse edendamine saanud alguse naiste võitlemisest oma õiguste eest, käsitleb nüüdisaegne "sooline võrdsus/ebavõrdsus" ka poiste ja meeste olukorda tänases ja homses maailmas.

Siiski on oluline soolisest ebavõrdsusest rääkides meeles pidada peapõhjust – naiste ja naissoolisuse vähesemat väärtustamist ühiskonnas, mis avaldub igas sfääris, alates näilisel süütutest sõnavalikutest kuni soopõhise vägivalvani.

Soolise ebavõrdsuse sotsiaal-kultuurilisi põhjuseid on mitmeid ning paljud neist on taandatavad ühiskonnas kehtivatele kirjutamata reeglitele ja normidele ning traditsioonilisest sooideoloogiast pärinevatele sooliste stereotüüpidele, mis omandatakse soolise sotsialiseerimise käigus. Nii on Eesti ühiskonnas aastakümneid levinud soostereotüüpsed ettekujutused naiste ja meeste erinevatest omadustest, rollidest ning neile sobivatest karjääri- ja eluvalikutest, mida taastoodetakse avalikus inforuumis, meedias, organisatsioonides justkui „loomupärastena“ jne.

Soonormideks nimetatakse sotsiaalsed ootusi, käitumismustreid, rolle ja stereotüüpe, mis on seotud naiste ja meeste sooidentiteedi ja soorollidega. Need kirjutamata normid määratlevad, millist käitumist, välimust, rolle ja omadusi peetakse ühiskonnas "normaalseks" või "tüüpiliseks" naistele ja meestele, tüdrukutele ja poistele. Normide nähtavaks tegemine võimaldab leida viise, kuidas nendesse kriitiliselt suhtuda ning vältida inimeste surumist kindlatesse piiravatesse rollidesse, et avada rohkem võimalusi igapähele.

Soolised stereotüübid e soostereotüübid on suhteliselt püsivad ettekujutused naistele ja meestele omastest kehalistest, psüühilistest ja käitumuslikest omadustest ja nende poolt ühiskonnas täidetavatest rollidest.

Soorollid on sotsiaalselt konstrueeritud ootused selle kohta, millised käitumisviisid, rollid ja omadused on seotud meestega ja millised naistega. Soorollid võivad hõlmata eelarvamusi selle kohta, millised on "mehelikud" ja "naiselikud" omadused ning millised ülesanded ja kohustused ühiskonnas on seotud konkreetsest soost inimestega.

Soorollide stereotüübid on üldistatud kujutused sellest, kuidas erinevast soost isikud peaksid välja nägema, millest nad peaksid huvituma, kuidas käituma, mida tegema, milliseid kohustusi täitma jms.

Soolisuse representeerimine käsitleb neid viise, kuidas kultuuris soolist identiteeti esitatakse ja kujutatakse naiste ja meeste vaheliste erinevuste kaudu ja abil.

Sooteadlikkuseks nimetatakse selle mõistmist, et soorollid ei ole bioloogiliselt ettemääratud, vaid pigem kujundatud ja mõjutatud sotsiaalsete ja kultuuriliste tegurite poolt. Tüdrukud ja poisid ei ole olemuslikult erinevad, aga neid koheldakse sageli erinevalt, eristavalt või isegi vastandavalt ning seetõttu kujunevad nende kogemused, tajutud ootused ning enesehinnangud ja soorollid samuti erinevateks.

Sooteadlikkus tähendab ka võimet, enesekindlust, et analüüsida ja muuta oma arusaamu, stereotüüpe ja eelarvamusi ning tahet käsitleda soolise võrdsuse ja ebavõrdsusega seotud teemasid nii ametlikus kui variõppekavas.

Variõppekava mõistega viidatakse klassiruumis, koolis, õppematerjalides ja ühiskonnas teadmatult edastatud normidele, väärtustele ja uskumustele. Õpilased ei omanda mitte ainult seda, mida neile teadlikult õpetatakse, vaid nad õpivad järeldamise kaudu ka asju, mida neile teadlikult ei õpetata, kuid mida nad koolis ja ümbritsevas keskkonnas näevad.

Sooteadlikkusega vastuolus on **sootuimus** – uskumused, et sooline ebavõrdsus pole probleem, sest kõik, sh lapsed ja noored, teevad „vabu valikuid“ oma soovide järgi ja liikumine stereotüübivabama ja võrdsema ühiskonna poole toimub iseenesest.

II Soolise võrdsuse edendamise vajadus ja kohustus hariduses

Sooline võrdsus ehk naiste ja meeste võrdsus nende õigustes, võimalustes, kohustustes ja vastutustes on ühiskonna arengu eesmärk, mille poole püüelda.

Kui vaadata ebavõrdsust näitavaid andmeid tööturul, hariduses, tervises ja tervisekäitumises või üldises heaolus, siis on Eesti sellest eesmärgist veel kaugel.

Soolist ebavõrdsust õigustavad ja peegeldavad ka elanikkonna stereotüüpsed hoiakud. Näiteks on Eestis rohkem kui muudes riikides neid elanikke (70%), kes nõustuvad väitega, et naise kõige tähtsam roll on hoolitseda oma kodu ja pere eest ja iga teine (51%) arvab, et mehe kõige tähtsam roll on teenida raha.⁵ Nooremad põlvkonnad kannavad neid hoiakuid edasi. 2023. aasta kodanikuhariduse uuringust selgus, et Eestis on põhikooli poisid soolise võrdõiguslikkuse ja sooliste stereotüüpide osas mitte ainult tüdrukutest tunduvalt konservatiivsemate vaadetega, vaid teinud suurt vähikäiku tagasi traditsioonilisemate hoiakute poole.⁶

Naiste ja meeste olukordade erinevuse ja soolise ebavõrdsuse sügavamad põhjused on paljuski seostatavad nende varasema soolise sotsialiseerimisega ja kogu elukaart puudutava identiteediloomega kasvatus ja hariduse kaudu. Seega on tüdrukute ja poiste vaheline võrdsus eriliselt tähelepanu vajavaks teemaks hariduse andmisel. **Soolise võrdsuse eesmärgid hariduses on:** võrdne juurdepääs, võrdsus õppeprotsessis, võrdsus õpitulemustes ja võrdsus haridusjärgsetes tulemustes ning staatuses tööturul.

Soolist võrdsust ühiskonna jätkusuutlikkuse jaoks peetakse nii oluliseks ja kasulikuks, et sellega seotud hoiakute ja väärtuste arendamine on paljudes õigusaktides sõnastatud kogu haridussüsteemi läbiva põhimõttena – **hariduse alusväärtusena**. Seega väärtusena, mida on vaja süsteemselt arvestada nii õppekavades, õppe- ja kasvatustöö korralduses kui ka pakutava hariduse eesmärkides. Haridusasutustele on püstitatud ühtlasi ülesanne vähendada soolist ebavõrdsust.

Soolise võrdsuse edendamise kohustused haridusvaldkonnas on sätestatud rahvusvahelises ja Eesti õiguses.

Eesti haridust reguleerivates õigusaktides on sageli viiteid mitte ainult rahvusvahelistele inimõiguste konventsioonidele, vaid ka euroopalikele väärtustele. Olgu need siinkohal sõnaselgelt välja toodud.

Euroopa ühisteks väärtusteks on inimväärikus, demokraatia, võrdsus, õigusriik, inimõigused.⁷ Naiste ja meeste võrdsuse taotlemine on ELi kõikide valdkondade poliitika aluspõhimõte ning eesmärk.

⁵ European Commission (2017) Special Eurobarometer 465: Gender Equality 2017. [dx.doi.org/10.2838/431877](https://doi.org/10.2838/431877)

⁶ Ümarik, M. jt. (2023) Noorte hääl demokraatia kriisis: kodanikuhariduse väljakutsed. IEA 2022. aasta rahvusvahelise kodanikuhariduse uuringu (ICCS 2022) Eesti tulemused. Tallinna Ülikool. <https://www.hm.ee/sites/default/files/documents/2023-11/ICCS%202022%20Eesti%20raport%2028.11.pdf>

⁷ Euroopa Liidu lepingu konsolideeritud versioon, art 2. Euroopa Liidu Teataja, C 83/13, 30.3.2010

Lissaboni lepinguga võttis Eesti endalegi kohustuse arendada riiki, kus valitsevad pluralism, mittediskrimineerimine, sallivus, õiglus, solidaarsus ning naiste ja meeste võrdõiguslikkus.⁸

Soolise võrdõiguslikkuse seadus RT I, 30.06.2023, 72 § 11 Õppekavad, kasutatav õppematerjal ja läbiviidavad uuringud peavad aitama kaasa naiste ja meeste ebavõrdsuse kaotamisele ja võrdõiguslikkuse edendamisele	Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus RT I, 11.03.2023, 76 Juhendumine ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioonis, lapse õiguste konventsioonis ning Euroopa Liidu alusdokumentides nimetatud väärtustest	Vabariigi Valitsuse määrused - põhikooli ja gümnaasiumi riiklikud õppekavad Sooline võrdõiguslikkus on hariduse alusväärtus	HTM määrus õppekirjandusele esitatavate nõuete kohta Õppekirjanduse loomisel lähtutakse põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse §-s 3 ja riiklike õppekavade üldosas nimetatud hariduse alusväärtustest
--	--	---	--

Soolise võrdsuse edendamise kohustus on Eesti soolise võrdõiguslikkuse seaduses kehtestatud kõigile haridusasutustele.⁹

Kõrgkoolidele, kes soovivad taotleda teadus- ja arendustegevuseks finantse Euroopa Komisjoni raamprogrammist “Euroopa horisont”, kehtib alates 2022. aastast kohustus koostada ja rakendada oma institutsiooni jaoks soolise võrdsuse edendamise kava.

Eesti Põhikooli riiklik õppekava¹⁰ ja Gümnaasiumi riiklik õppekava¹¹ sätestavad hariduse alusväärtused – hoolivuse, õigluse, inimväärikuse, sallivuse, vabaduse, õiguspõhisuse, solidaarsuse, vastutustundlikkuse, keskkonna jätkusuutlikkuse ja soolise võrdõiguslikkuse ning põhimõtte, et koolielu korraldamisel lähtutakse rahvuse, rassi, soo ja muude inimõigustega kaitstavate tunnuste alusel võrdse kohtlemise põhimõtetest ning soolise võrdõiguslikkuse eesmärkidest.

Lisaks soolise võrdsuse edendamise/rakendamise põhimõttele kogu koolitegelikkuses ja õppetöö korraldamises, on väärtuspõhist lähenemist eeldatud ka õppematerjalidele püstitatud nõuetes. Õppekirjanduse loomisel soovitatakse silmas pidada põhikooli- ja gümnaasiumiseaduses ja riiklike õppekavade üldosas nimetatud hariduse alusväärtusi¹². Milles need väärtused tegelikkuses ilmnevad, on jätud autoritele ja kirjastajatele vabaks tõlgendamiseks, aga üks on

⁸ Euroopa Liidu leping (1999)

⁹ Soolise võrdõiguslikkuse seadus. RT I, 30.06.2023, 72

¹⁰ Põhikooli riiklik õppekava. VV määrus. RT I, 08.03.2023, 5

¹¹ Gümnaasiumi riiklik õppekava. VV määrus RT I, 08.03.2023, 6

¹² Õppekirjandusele esitatavad nõuded, õppekirjanduseretsenseerimisele ja retsensentidele esitatavad miinimumnõuded ning riigi poolt tagatava minimaalse õppekirjanduse liigid klassiti ja õppeaineti. HTM määrus Vastu võetud 24.03.2016 nr 1, RT I, 29.03.2016, 1

selge – ühe hariduse alusväärtusena põimub soolise võrdsuse edendamine kõikide kooliastmete ja kõigi õppeainetega.

Iseseisvate teemadena on soolise võrdsuse/ebavõrdsuse küsimuste – sooline võrdsus/ebavõrdsus, soostereotüübid, soorollid ning -normid ja nende mõju ühiskonnale jms – käsitlemine ette nähtud põhikooli ja gümnaasiumiastme sotsiaalainete õppekavades, järelikult ka õpikutes.

Majandusliku Koostöö ja Arengu Organisatsioon (OECD) on oma aruandes „Soolise võrdõiguslikkuse suurendamise majanduslik kasu Eestile“¹³ järeldanud, et tulevaste põlvkondade jaoks on oluline, et koolis ei kanduks edasi soostereotüübid, ning seetõttu tuleks enam panustada haridustöötajate koolitamisse ja soostereotüüpide vabade õppematerjalide loomisse.

III Õpikute ja õppematerjalide roll soolise ebavõrdsuse vähendamises

3.1. Õpikute olulisus ühiskonna reflekteerimises ja soolises sotsialiseerimises

Õppematerjale luuakse eelkõige õpilaste teaduspõhise maailmapildi kujundamiseks. Õpikuid koostatakse ja kirjutatakse alati teatud ideoloogiate ja ühiskonnas parasjagu kehtivate normide mõjuväljas. Lisaks teadmiste, oskuste ja hoiakute omandamisele ja arendamisele mängivadki just õpikud olulist rolli väärtuste edasiandmisel ja kujundamisel. Õpikute kaudu vahendatud teadmistel ja sõnumitel on suur mõju mitte ainult õppijatele, vaid ka ühiskonnale laiemalt.

Õpikud mõjutavad õpilaste kujunevat maailmapilti, isiksuseomadusi, vaimset arengut, väärtusmaailma. Õpikud on ka soolise identiteedi konstrueerimisel väga mõjusad. Nad edastavad teadmisi ning tutvustavad sotsiaalseid ja soolisi norme¹⁴. Soonormid ja väärtused mõjutavad laste ja noorte hoiakuid ja püüdlusi ning dikteerivad neile meeste ja naiste suhtes oodatavaid käitumisviise ja omadusi.

Eriti varajases koolieas võib õpikutel olla keskne koht selles, kuidas õppijad kujundavad oma arusaama endast, teistest ja maailmast. Õpikute põhjal võivad kujuneda hoiakud ja käitumismustrid tulevikus tehtavateks valikuteks.

Õpikud võivad kasutajaid mõjutada mitmel viisil: oma sisu (mõisted, faktiline teave, väärtushinnangud) ja keele, aga ka kujunduse, visuaalsete elementide, muude esmapilgul varjatud aspektide kaudu. Näiteks soolistatud tegelaskujudki õppematerjalides, sh meessoost loomad ja olendid ning naissoost loomad ja olendid vahendavad kaudset sõnumit õpilastele selle kohta, millised rollid sobivad meestele, millised naistele.

Kui tüdrukuid ja naisi ei esine tekstis või illustatsioonidel sama sageli kui mehi, on varjatud sõnum, et naiste saavutused või nad ise inimestena ei ole piisavalt olulised, et neid kaasata ja

¹³ The Economic Case for More Gender Equality in Estonia © OECD 2022,

<https://doi.org/10.1787/299d93b1-en>

(Soolise võrdõiguslikkuse suurendamise majanduslik kasu Eestile OECD raporti tõlge eesti keelde.

<https://sm.ee/media/2767/download>)

kajastada. Uuringutest on selgunud, et selline naiste "nähtamatus" õpikutes "võib aidata kaasa naissoost õppijate madalale enesehinnangule ja vähesele enesekindlusele"¹⁵.

Õpikud ja õppematerjalid võivad mõjutada soolist hierarhiat, kui nad omistavad teatud tegevustele või omadustele suuremat väärtust sõltuvalt soost. Näiteks, kui teadust ja tehnoloogiat peetakse mehelikeks valdkondadeks ning kunsti ja hoolitsemist naiselikeks valdkondadeks, võib see tugevdada soolist hierarhiat ja jätta mulje, et poisid ja mehed on tähtsamad.

3.2. Õpikute osa soostereotüüpide edasikandmisel

Õpikud mõjutavad ja kujundavad õpilaste arusaamu soolistest erinevustest ning naistele ja meestele püstitatud ootustest ja rollidest ühiskonnas. Õpikud võivad sisaldada sõnumeid, mis tugevdavad traditsioonilisi soolisi stereotüüpe ja norme ning edastavad teatud ootusi naiste ja meeste käitumisele, huvidele ja võimalustele. Seega võivad õpikud muutuda ka eelarvamuste, sealhulgas sooliste eelarvamuste edastamise/levitamise vahendiks. Selliseid eelarvamusi võib soodustada nii selgesõnaliselt kui ka varjataval viisil.

Näiteks seostatakse stereotüüpselt sageli poistega füüsilist jõudu, tugevust ja aktiivset elustiili, juhtimisoskusi, suuremat otsustusvõimet ja autonoomiat, paremaid teadmisi ja oskusi seoses tehnika, tehnoloogia, matemaatika ja inseneriteadustega. Poistele peetakse omaseks ka riskikäitumist, ohtlike tegevuste proovimist ja füüsilise aktiivsuse pidevat väljendamist.

Tüdrukutele omistatakse stereotüüpselt hooldamise ja hoolitsemise, empaatia ja suhtlemisoskused, sotsiaalsete suhete loomise ja hoidmise oskused. Arvatakse, et neil on parem suuline väljendusoskus ja keeletaju. Ühelt poolt oletatakse nende suuremat vastutustunnet ja korralikkust, teiselt poolt aga väljanägemise olulisust – huvi meikimise, moe ja kehakuvandi vastu.

3.3. Soostereotüüpide liigid ja mõjud

Soostereotüübid peegeldavad nii reaalsel tegelikkust kui ka väärraid ja alateadlikke eelarvamusi ja hoiakud soogruppide ning soogruppide sees rühmitatavate vähemuste suhtes.

Piiravateks soostereotüüpideks on sellised, mis on

- naisi ja mehi vastandavad
- hinnangulised ja väärtuselise varjundiga
- pealiskaudsed ja
- liigselt lihtsustavad
- üksteist vastastikku võimendavad

ning seetõttu pakuvad lastele kitsalt piiritletud valiku ainult nende soole vastavatest aktsepteeritavatest käitumisviisidest.

Tüüpilised on sugusid jäigalt eristavad ja vastandavad stereotüübid naiste ja meeste omaduste, rollide, sobivate töö- ja tegevusalade kohta.

¹⁵ Blumberg, R (2015) Eliminating gender bias in textbooks: pushing for policy reforms that promote gender equity in education.

Stereotüübid **naiselikkuse-mehelikkuse** (maskuliinsuse-feminiinsuse) kohta on ettekujutused naistele ja meestele omastest kehalistest, psüühilistest ja käitumuslikest omadustest. Näiteks peetakse naise emotsionaalsemateks, nõrgemateks, kartlikemaks, hoolivamateks, jutukamateks, aga mehi ratsionaalsemateks, tugevamateks, julgemateks, egoistlikemateks, kinnisemateks, riskialtimateks.

Stereotüübid **sugudele sobivate pere- ja ametirollide kohta** näevad naistele sobivaks suundumust suhetele, tegelemist ametitega, mis nõuavad sotsiaalsust, empaatilisust, inimestega suhtlemist; meestele peetakse sobivateks rohkem tehnikaga seotud tegevusalasid. Oletatakse, et naised on orienteeritud rohkem perele, mehed aga koduvälisele edule töömaailmas, naised passiivsemad, mehed aktiivsemad.

Kolmas tüüp stereotüüpe käivad **töö sisu kohta**. Traditsiooniliselt eeldatakse, et naised töötaksid sotsiaaltöö, tervishoiu, hariduse ja kultuuri valdkonnas; mehed aga pigem ehituse, transpordi, töötleva tööstuse ja juhtimise valdkonnas. Näiteks on levinud stereotüüp, et naised on liiga ebaloogilised, emotsionaalsed ja ei suuda vastu võtta otsuseid, kuigi tegelikkuses ei mõjuta inimese sugu tema ratsionaalse mõtlemise võimet.¹⁶

Soolised stereotüübid ei ole faktid ega kuldsed reeglid. Stereotüüp on üldistus ja sageli mingi tunnuse liialdus. Täpsuse mõttes on need on tõest kaugel. Lihtsustatud ja jäigad uskumused naiste ja meeste olemuse või käitumise kohta on sageli ekslikud – peaaegu kõik lapsed ja täiskasvanud käituvad igapäevaelus viisil, mis ei sobitu nende soole vastavate stereotüüpsete ettekujutustega. Näiteks tüdruk võib soovida teistega võistelda ja poiss õrnust ja leebust üles näidata.

3.4. Õpikutes sisalduvate stereotüüpide mõju soolisele sotsialiseerimisele

Sooline sotsialiseerimine on protsess, mille käigus individidele õpetatakse sotsialiseerimisagentide – perekonna, lasteaia, kooli, kaaslaste, meedia – poolt sotsiaalselt määratletud ja kultuuris kehtivat käitumist, norme, rolle, väärtusi ja töökspidamisi, mis määravad kuulumise naiste või meeste sotsiaalsetesse gruppidesse. Soolise sotsialiseerimise käigus kujunevad 3.–5. eluaastaks välja soolised stereotüübid, mis vastavad ühiskonnas levinud eelarvamustele, ootustele ja arusaamadele, kuidas tüdrukud ja poisid, naised ja mehed peaksid käituma, mida nad peaksid saavutama ja milliseid rolle nad peaksid võtma.¹⁷ Need stereotüübid võivad piirata inimeste valikuid, võimalusi ja eneseväljendust ning olla soolise ebavõrdsuse juurpõhjuseks. Sooline sotsialiseerimine on ajas muutuv ning suhtlemiskeskonnast sõltuv elukestev protsess.

Õpikute mõju soolisele sotsialiseerimisele hakati läänemaailmas süstemaatiliselt analüüsima ja uurima alates 1970. aastatest. Sel perioodil kasvas huvi soolise võrdõiguslikkuse ja soorollide vastu ning hakati mõistma, kuidas haridussüsteem võib mõjutada soolise identiteedi, naiseks ja meheks kujunemist ning sooliste stereotüüpide säilitamist või muutmist.

¹⁶ Hyde, J. S. (2005). The gender similarities hypothesis. *American Psychologist*, 60(6), 581-592. doi:10.1037/0003-066x.60.6.581

¹⁷OECD (2021). The Future at Five. Gendered aspirations of five-year-olds.: <http://www.oecd.org/education/school/early-learning-and-child-well-being-study/>.

Uuringutest selgus, et tekstides ja illustratsioonidel kujutatud soorollid ja soostereotüübid ning isegi nais- ja meestegelaste arvuline esindatus mõjutavad laste endi soorollide arengut ja enesemääratluse ehk identiteedi kujunemist. Samuti selgus uuringutest, et õpikud võivad mõjutada laste huve, ambitsioone ja enesehinnangut ainuüksi vastavalt soole.

Valdavalt otsiti uuringutes konkreetseid vastuseid järgmistele küsimustele:

- Milline on nais- ja meestegelaste osakaal/suhe kooliõpikutes?
- Millisel määral ja kuidas kujutatakse naisi/mehi sotsiaalsetes rollides ja situatsioonides?
- Mil määral kujutatakse mehi/naisi kodustes rollides ja kuidas?
- Milline on meeste ja naiste visuaalne kujutamine ning kuidas peegeldatakse tegelase staatust?
- Milliseid keelelisi konstruktsioone kasutatakse sugude kohta ja sooliseks eristamiseks?

Alates 1990. aastatest on uurimistemade ring pidevalt laienenud ning teadlased keskendunud soolisuse representeerimisele ja konstrueerimisele keeles. Keelekasutuse ja sõnavara analüüs aitavad ilmsiks tuua ka varjatud soolisi eelarvamusi.

Selgunud on, et soolisusega seotud eelarvamused õppematerjalides tugevdavad laste eelarvamusi, andes poiste käitumistele rohkem õigustusi ja alandades tüdrukute enesehinnangut ja ametialaseid püüdlusi, õpetades lastele, et tüdrukud on vähem väärtuslikud kui poisid.¹⁸

Teemakohaste uuringute ülevaated on jõudnud järeldusele, et uuringute tulemused on väga sarnased ja ei sõltu uuritavast riigist, selle riigi arengutasemest, kooliastmest, õppeainest ega uuringu toimumise ajast.¹⁹

Õpikute ja õppematerjalide analüüsimisel on jõutud järgmiste põhitulemusteni, mis õpikuid iseloomustavad:

- naiste ja tüdrukute alaesindatus. Naised väärivad vähem mainimist ja etendavad ühiskonnas vähem olulist rolli kui mehed ning naiste esindatus õpikutes väheneb iga tõusva kooliastmega. Ühtlasi pühendatakse meessoost isikutele rohkem tekstiruumi;
- mehi seostatakse avaliku sfääriga, naisi pere- ja kodusfääriga, mis ei kajasta naiste ja meeste tegelikke ja muutunud rolle ühiskonnas;
- mehi ja mehelikkust ning naisi ja naiselikkust kirjeldatakse ja esitletakse läbi stereotüüpsete omaduste. Näiteks kirjeldatakse mehi ja poisse kui julgeid, aktiivseid ja tugevaid, samas kui naised ja tüdrukud on passiivsemad, ennast ohverdavad ja hoolivad;

¹⁸ Helen Adam, H. & Harper, L.J. (2023) Gender equity in early childhood picture books: a cross-cultural study of frequently read picture books in early childhood classrooms in Australia and the United States. The Australian Educational Researcher. Volume 50, pages 453–479, (2023)
<https://link.springer.com/article/10.1007/s13384-021-00494-0>

¹⁹ Blumberg, R (2015) Eliminating gender bias in textbooks: pushing for policy reforms that promote gender equity in education

- ajaloos või ühiskonna mõnes valdkonnas tähtsat rolli mänginud naiste panus jäetakse sageli tähelepanuta või seda võetakse vähem arvesse, nagu oleks tegemist vähemusgrupiga.^{20,21}

IV Eelarvamuste ja sooliste stereotüüpide tuvastamine ja kummutamine

Kõigest eelnevast selgub, et lahendamist vajavaid küsimusi õpikute ja õppematerjalide koostamisel on mitmeid:

- Millised on ja kuidas kajastada neid teemasid, mis näitaksid nii meeste kui ka naiste võrdset panust ühiskonda?
- Kuidas valida erinevates teemavaldkondades tegelasi ja olulisi isikuid nii, et nad kajastaksid tasakaalustatult nii meeste kui ka naiste saavutusi?
- Kuidas vältida sügavalt juurdunud eelarvamusi ja soolisi stereotüüpe seoses naiste ja meeste kujutamise ja tegevustega erinevates valdkondades?
- Kuidas rõhutada naiste ja meeste poolt omandatud ja üha muutuvaid erinevaid mittetraditsioonilisi rolle?
- Kuidas kasutada sellist keelt, sõnakasutust ja väljendeid, mis ainult ei näiks sooneutraalsed, vaid oleksid seda ka oma tähendussisu poolest?
- Kuidas vältida nn soolisust stereotüüpselt märgistavaid omadusi, nt ilus tüdruk, rumal tüdruk, tugev poiss, intelligentne poiss, ulakas poiss?
- Varasemast enam on ilmselgelt vaja leida ka minevikust positiivseid näiteid naiste osast teaduses, ühiskonnas või uuenduste loomises.

4.1. Soostereotüüpide tuvastamise võtted

4.1.1. Eelarvamuste ja stereotüüpide märkamine

Esimene samm soolist võrdõiguslikkust arvestava ja edendava õpiku ja õppematerjali väljatöötamisel on olemasolevate õpikute ja muude õppevahendite läbivaatamine, keskendudes peamiselt järgmistele alateemadele:

- eri soost tegelaskujude ja isikute esindatus,
- võimusuhted,
- seotus tegevusvaldkondadega ja täidetavad rollid,
- soolisuse representeerimine illustratsioonidel,
- sooliselt neutraalne keelekasutus.

²⁰ UNESCO/UNGEI (2018). Education 2030. Mainstreaming Gender Equality in Curricula and Teaching and Learning Materials. Sustainable Development Goals. Toolkit 18. <https://www.ungei.org/sites/default/files/Mainstreaming-Gender-Equality-in-Curricula-and-Teaching-and-Learning-Materials-2018-eng.pdf>

²¹ UNESCO. 2020. Global Education Monitoring Report – Gender Report: A new generation: 25 years of efforts for gender equality in education. Paris, UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374514/PDF/374514eng.pdf.multi>

Mida loetleda	Milles ilmnevad stereotüübid ja nende kahjulikkus
<p>Nais- ja meestegelaste arvuline esindatus tekstis ja illustratsioonidel. Loetleda tuleb isikunimede, peresuhete märgistamiseks kasutatud sõnade, tegelaskujude kirjanduslike nimede, sooliselt tähistatud ametite ja rollide jms alusel arvatud soogruppide osakaalu.</p>	<p>Kui õpikud ja õppematerjalid kajastavad ülekaalukalt poisse ja mehi ning nende tegevusi ja tüdrukud ja naised on esindatud vähemal määral, siis see võib luua kuvandi, et üks sugu on olulisem või väärtuslikum kui teine.</p>
<p>Numbriline tasakaal ei ole nii tähtis kui see, kuidas poisse ja tüdrukuid õpikus kujutatakse, seetõttu on vaja võrrelda eri soost tegelaste esinemissagedust erinevates rollides ja tegevustes. Võrrelge, milliseid soorolle ja käitumismustreid tekstis kirjeldatakse tüdrukute ja naiste ning milliseid poiste ja meeste puhul: võrrelge kui palju tüdrukuid/naisi ja kui palju poisse ja mehi kujutatakse loomingulistes, probleemide lahendamisele suunatud rollides ja tegevustes; võrrelge kui palju naisi ja kui palju mehi kujutatakse passiivsete ja kuulekatena, liidri ja juhina või alluvatena, abi pakkuja või saajana jms</p>	<p>Kui tekstis esitatakse mingeid rolle ainult ühele või teisele soole sobivatena, näiteks naiste passiivsust ja meeste aktiivsust, või rõhutatakse või piiratakse ühest soost tegelaste oskusi, huvisid või võimalusi mingite kindlate tegevusvaldkondadega, võib olla tegemist eelarvamusliku lähenemisega või piiratud soostereotüüpide vahendamisega. Loomulikult tuleb arvestada ajaloolis-kultuurilist ning sotsiaalmajanduslikku konteksti, mida õpiku tekst käsitleb. Alati saab juhtida tähelepanu sellele, kuidas erinevate ajalooperioodide jooksul on naiste ja meeste rollid muutunud.</p>
<p>Tegelastele omistatud karakterite ja omaduste esinemissagedus. Võrrelge, milliseid oskusi ja omadusi on omistatud tüdrukutele ja naistele, milliseid poistele ja meestele; missugused huvi- ja tegevusalad on omistatud</p>	<p>Kui materjalides või illustratsioonidel kujutatakse meessoost tegelasi naissoost tegelastega võrreldes hoopis teistlaadsete oskuste, teadmiste, huvide ja saavutustega, on tõenäoliselt tegemist stereotüüpse lähenemisega. Selle tulemusena võivad mõned talendid ja huvid jääda realiseerimata.</p>

meestele, millised naistele jms.	
Tegevuskohad – võrrelda, millistes kohtades eri soost tegelaskujud on pandud tegutsema.	Näiteks tegevuskohade määramisel koduseks ja koduväliseks sfääriks ja naiste ülekaalus koduses sfääris on selgeks näiteks stereotüüpse suhtumise kohta.
Keelekasutus Kontrollige, kas tekstis kasutatakse soolistatud väljendeid või sõnavara, mis seostavad teatud tegevusi, rolle või omadusi kindla sooga.	Näiteks kasutatakse sageli mees-liitelisi sõnu kui üldiselt inimest tähistavaid sõnu, neutraalseid (esimees, riigimees, ...) , samas kui nais- eesliitega sõnad rõhutavad normist erinemist (naisettevõtja, naispoliitik).. Selline keelekasutus on diskrimineeriv.

4.1.2. Soolisuse representeerimine

Soolisuse representeerimise võtted on viisid, kuidas eristatakse, kujutatakse ja esitatakse naiste ja meeste, tüdrukute ja poiste soolisi identiteete, rolle ja suhteid. Need võtted võivad edendada soolist võrdsust või kinnistada soolisi stereotüüpe ja ebavõrdsust. Mõned levinud soolisuse representeerimise võtted on näiteks järgmised:

Rollide ja tegevuste jaotamine soo alusel. Näiteks meestele omistatakse sageli aktiivseid ja domineerivaid rolle, samas kui naistele omistatakse passiivseid ja abistavaid rolle.

Karakterite omadused ja käitumine. Näiteks mehi kujutatakse sageli tugevatena, riskivõimelistena ja konkurentsivõimelistena, samas kui naisi kujutatakse sageli hoolivatena, emotsionaalsetena ja kodusfääri suunatudena.

Visuaalne esitusviis. Visuaalsed elemendid, nagu kehakeel, riietus, juuste stiil ja kehahoiak, võivad aidata luua ja kujundada soolist identiteeti ja esitada soolisi stereotüüpe naiselikkuse ja mehelikkuse kohta. Näiteks tütarlapsi ja naisi esitatakse atraktiivsetena, passiivsetena või abitudena, samas kui mehi kujutatakse tugevatena, domineerivatena või enesekindlatena.

Sõnavalik ja keeleline väljendu.: Keel ja sõnakasutus mõjutab soolise identiteedi ja rollide konstrueerimist. Näiteks võidakse lisaks eesnimedele kasutada meeste ja naiste kohta erinevaid omadussõnu või kasutada meessugu kui üldist standardit. Näiteks kasutatakse erinevaid sõnu, väljendeid ja keelestruktuure, mis seostuvad kindlate soorollidega (nais- ja mees-liitelised nimetused).

Naistele ja meestele traditsiooniliste soorollide jaotamine/omistamine õpikutes võib kinnistada soolisi stereotüüpe. Soolisust konstrueeritaksegi peamiselt keele abil, kasutades sooliseks eristamiseks ja vastandamiseks erinevaid sõnu, väljendeid ja keelestruktuure.

Naistele ja meestele erinevate iseloomuomaduste omistamine. Näiteks kui öeldakse, et mehed on "tugevad" või "otsustusvõimelised" ja "ratsionaalsed", loob see tähenduse, et naised sellised ei ole. Kui naiste kohta võidakse öelda, et nad on "õrnad" või „hoolitsevad“, siis tähendab see, et mehed kindlasti sellised pole. Juhul kui nais- ja meestegelaste puhul on kirjeldatud erinevaid

soostereotüüpeid iseloomuomadusi, võib see mõjutada järgmise põlvkonna arusaama sooliste omaduste ja käitumiste erinevustest ning piirata nende enesemääratlust ja käitumismustreid.

Soolisuse representeerimise võtted ei pruugi sugugi ainult kinnistada soolisi eelarvamusi ja stereotüüpe, vaid sooteadlikul kasutamisel ka edendada soolist võrdsust ja kummutada aegunud eelarvamusi.

4.2. Strateegiad stereotüüpide kummutamiseks õpikutes

Järgnev osa kirjeldab üldisi suunavaid põhimõtteid õpikute sisu – teksti ja illustratsioonide – kujundamiseks soolist ebavõrdsust vähendavateks ja stereotüüpe kummutavateks, selleks

- et senisest enam leiaksid tunnustamist naiste tegevused ja saavutused,
- et tüdrukutele ja naistele omistataks samasugused staatused ja tähtsus nagu poistele ja meestele ning
- et välditaks aegunud ja seni kehtivaid soostereotüüpe tegelaskujude võimete, omaduste, huvide ja tegevuste kirjeldamisel ja määratlemisel.

Võtteid ja lähenemisviise, kuidas parandada tüdrukute ja naiste, poiste ja meeste stereotüüpidevaba kujutamist õpikutes, võib tinglikult jagada kaheks. Ühed on suunatud eelarvamuste vältimiseks (vältimistehnikad), teised positiivsete eeskujude ja rollimudelite esitamiseks (nn positiivsed tehnikad).

4.2.1. Vältimistehnikad

Vältige eelarvamusi mingile soole omistatavate omaduste ja käitumise kohta ning vihjeid sellele, et teatud roll on seotud üksnes kindla sooga või üksnes ühele soole kohane.

Vältige nais- ja meestegelasi hõlmavatel stsenaariumidel põhinevate ülesannete koostamisel soolisi stereotüüpe ja seda, et poisid ja mehed saavad alati paremaid tulemusi (nt ülesanded, mis on seotud mingi võistlus- ja võrdlussituatsiooniga vms).

Vältige järgmisi tavasid keeles:

- soolisust märgistavate ees- ja järelliidetega (-mees, mees-, -naine, nais-, -tädi, -onu) sõnade kasutamist ametinimetustes. Kasutage sooneutraalseid ametinimetusi, mis ei eelda, et konkreetse töö tegija või konkreetse rolli täitja puhul oleks tema soolisus oluline;
- kirjeldusi või kujundliku keele kasutamist, mis kujutavad tütarlapsi ja naisi nõrkadena ja abituna;
- selliste tekstide lisamist õpikutesse, kus on tütarlaste ja naiste puhul keskendunud eelkõige füüsilisele välimusele;
- selliste omadussõnade kasutamist, mis tugevdavad levinud müüte ja soostereotüüpe isikute omaduste kohta (nt ilus tüdruk, tugev poiss jms).

Vältige illustratsioonides

- poiste kujutamist aktiivsena ja tüdrukuid passiivsena,
- sooliselt stereotüüpseid pilte ametitest ja tegevustest,
- tüdrukute ja naiste näitamist ainult seoses feminiinsete atribuutidega, mis peegeldavad nende stereotüüpseid huve (riided, kosmeetikatarbed ja kodukaunistused) ja poisse meheliikega (arvutid, tehnika, remondi- ja meisterdamisasjad),
- naiste ja meeste kujutamist ainult neile traditsiooniliselt sobivaks peetavates valdkondades.

4.2.2. Positiivsed tehnikad rollieeskujude sihipäraseks muutmiseks

Sooliselt võrdsema esindatuse saavutamine õpikutes

Püüdke tagada tekstides võrdne arv nais- ja meestegelasi ning nende võrdne jagunemine pea- ja kõrvaltegelaste rollide vahel. Sama kehtib ka sooliselt määratletud loomtegelaste kohta. Arvestage, et sellised loomtegelased nagu karud, hundid, tiigrid ja lõvid ei oleks tingimata isased ning liblikad ja linnud tingimata emased.

Keeleõpikute jaoks loodud dialoogides ja harjutustes tuleks jälgida soolist tasakaalu nii kõnelejate arvus kui eri soost vestluspoolte sõnumite funktsioonide (nt käskude andmine, juhiste järgimine, nõustumine, palve esitamine, algatamine, katkestamine jne) osas.

Positiivsete rollieeskujude lisamine

Positiivseid eeskujusid võib tuua ära nii õppematerjalide tekstides, ülesannetes ja harjutustes kui ka illustratsioonidel, fotodel ja videodes ja helikandjatel.

- Lisage kuulsate naissoost kunstnike, muusikute, teadlaste, matemaatikute, maadeavastajate jt elulugusid ja portreesid. Rõhutage nende intellektuaalset ja ametialast võimekust.
- Suurendage naiste kujutamist avalikus sfääris – nii majanduslikes ja poliitilistes kui ka sotsiaalsetes ning juhtivates rollides (parlamendiliige, ettevõtte direktor, koolijuht jne).
- Näidake proportsionaalselt rohkem naisi kui mehi teadlaste, tippjuhtide, arstide ja programmeerijatena ja proportsionaalselt rohkem mehi kui naisi algklasside õpetajatena või laste eest hoolitsemisel kodus.
- Tüdrukute rollimudelite avardamiseks on sobiv näidata naiste osalemist ja saavutusi teaduses, tehnoloogias, põllumajanduses, arvutiteaduses, kutsealadel ja juhtivatel ametikohtadel.
- Poiste rollimudelite avardamiseks näidake rohkem mehi kodus sfääris, kodutööde tegemisel ja laste eest hoolitsemisel.

Sooliste rollistereotüüpide vaidlustamine

- Rakendage rollide ümberpööramist, et kujutada mehi ja naisi ebatüüpilistes rollides.
- Esitage traditsiooniliselt naistele või meestele omaseks peetavaid omadusi ja käitumisviise võrdselt mõlema soo puhul.

- Kaaluge tegelaskujude näitamist harjutustes ja ülesannetes sellistes tegevustes, mis on traditsiooniliselt olnud vastassoost tegelaste pärusmaaks.
- Lisage õpikusse ülesandeid, mis aitavad vaidlustada soolisi stereotüüpe huvialade, tegevussituatsioonide ja ametikirjelduste kohta.
- Näidake naisi ja mehi erinevates ametites. Mõlemast soost isikud võivad olla arstid, meditsiiniõed, parameedikud, hambaarstid, piloodid, koolijuhid, õpetajad, sportlased, tuletõrjujad, tantsijad, sekretärid, poeomanikud ja müüjad, autojuhid, ehitustöölised, lapsehoidjad jne

Soostereotüüpsete iseloomujoonte ja omaduste kummutamine

- Jälgige, et mees- ja naistegelastel oleks sõltumata nende soost suur osa ühiseid omadusi: poisid ja mehed võivad olla õrnad, vaiksed, hoolivad, emotsionaalsed, hoolitsevad ja tundlikud teiste suhtes ning tüdrukud ja naised võivad olla kindlameelsed, iseseisvad, julged, seiklushimulised, sportlikud, vaprad ja uljad. Nii naised kui ka mehed on õnnetuste suhtes haavatavad ja võivad vajada teiste abi. Samuti võivad mõlemad olla kangelaslikud ja pakkuda abi.
- Püüdke eri soost isikuid kirjeldada samade kriteeriumide alusel, näiteks vältige naiste kirjeldamist nende füüsiliste omaduste ja meeste kirjeldamist nende saavutuste põhjal.

Illustratsioonide kasutamine positiivsete rollieeskujude pakkumiseks

- Püüdke õppida ja arendada sootundlikku visuaalset kirjaoskust, et osata märgata, kuidas illustraatorid kasutavad tegelaskujude puhul visuaalseid sümboleid, nagu pilk, žestid, näoilme, keha suurus, riietus, tegevus, tegelaste juurde kuuluvad esemed ja atribuudid, värvid, ruumiline paigutus, esiplaanile ja taustale asetamine jne, et luua tähendust ning näidata soolisi stereotüüpseid võimusuhteid ja sugude erinevat staatust.
- Teadke, et tüdrukute/naiste kujutamine jõulistes, kesketes, juhtivates rollides võib avaldada tugevat mõju tüdrukute püüdlustele ning poiste/meeste kujutamine perekondlikes rollides, kes täidavad koduseid kohustusi, aitab hajutada kuvandit, et see on kuidagi "ebamehelik" ja et ainult naised on mõeldud "hooldavaks" ja "hoolitsevaks" rolliks.
- Kasutage illustratsioone, millel on nii mehi kui ka naisi koos ja/või tüdrukud ning poisid tegutsevad koos samalaadsete tegevustega.

V Soovituslik kontrollküsimustik õpiku koostajaile ja retsensentidele

Hindamiskriteerium, soospekt	Jah	Ei
Naisi ja tüdrukuid, mehi ja poisse on tekstides nimetatud võrdse sagedusega ja võrdsel määral		
Mees- ja naissoost pea- ja kõrvaltegelaste osakaal on tasakaalus		
Illustratsioonide pea- ja kõrvaltegelastena on võrdne arv mehi ja naisi, tüdrukuid ja poisse		
Tekstides ja illustratsioonides puuduvad vihjeid sellele, et teatud rollid ja tegevused on seotud üksnes kindla sooga või üksnes ühele soole kohased		
Õpikutes vahendatud kõne- ja kirjakeele tekstides kasutatakse ametinimetusi, mis ei viita soole		
Kasutatud on ametinimetusi, mis ei eelda, et konkreetse töö tegija või konkreetse rolli täitja puhul oleks oluline sugu		
Nais- ja mees-liiteliste sõnade kasutamist on välditud		
Keelekasutus ei ole naisi/tüdrukuid või mehi/poisse alandav		
Materjalis on tugevaid ja väljapaistvaid naisi, kellega tüdrukud/naised saavad end positiivselt samastada		
Õppematerjalis on näidatud naiste ja tüdrukute tegutsemist traditsiooniliselt mehelikes peetavates rollides ja vastupidi		
Õppematerjalis on positiivseid näiteid, kus naised ja tüdrukud teevad olulisi otsuseid oma elu mõjutavates küsimustes		
Õppematerjali tekstid ja ülesanded parandavad tütarlaste mina-pilti ja tõstavad tüdrukute/naiste enesehinnangut		
Õppematerjal ei kinnista seksistlikke müüte, mis võivad olla kujunenud naiste omaduste, rollide ja võimete kohta		
Õpikus on ülesandeid või tegevusi, mis julgustavad õpilasi analüüsima soolisi stereotüüpe ja eelarvamusi		
Naiste/tüdrukute puhul ei rõhutata eelkõige välimust ega selliseid omadusi nagu korralikkus, hoolsus, tagasihoidlikkus jne		
Õppematerjalides kasutatavad teemad, harjutused, ülesanded ja pildid peegeldavad nii naiste kui meeste, tüdrukute kui poiste elukogemusi		
Materjal on esitatud nii, et ei toetata poiste ja meeste üleolekutunnet tüdrukutest ja naistest		
Kasutatavad illustratsioonid toovad esile mittestereotüüpsust ja kujutavad naisi aktiivses ja domineerivas rollis		

Kujunduses kasutatud värvid ei markeeri soolisust traditsioonilise valikuga – roosa tüdrukute jaoks, sinine poiste jaoks		
Naissoost tegelaste rolle kujutatakse asjakohaselt ja tüdrukuid ja naisi objektistamata		
Keelekasutus ei ole naisi/tüdrukuid või mehi/poisse alandav		
Välditud on igasuguseid vihjeid sellele, et mingi iseloomuomadus või käitumine on omane ainult ühele soole ning teist sugu see ei puuduta.		
Emakeele, kirjanduse ja võõrkeelte õpikutes on välditud soolisi eelarvamusi sisaldavate tekstide kasutamist		
Lisatud on tekste, mis edendavad soolist võrdõiguslikkust, eriti neid, mis kummutavad stereotüüpe või jutustavad traditsioonilisi lugusid ümbe.		
Õpikus on näiteid soolise võrdõiguslikkuse saavutamise kohta erinevates valdkondades, nagu haridus, tööhõive ja poliitika		
Õpikus on esitatud soolise võrdõiguslikkuse põhimõtteid ja nende tähtsust ühiskonnas		
Autorid/toimetajad on väljendanud arusaamist ja tundlikkust soolise võrdõiguslikkuse suhtes		

VI Kasutatud allikad

Blumberg, R. (2007). Gender bias in textbooks: a hidden obstacle on the road to gender equality in education. Paper commissioned for the EFA Global Monitoring Report 2008, Education for All by 2015: will we make it. <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001555/155509e.pdf>

Blumberg, R (2015) Eliminating gender bias in textbooks: pushing for policy reforms that promote gender equity in education. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232452>

Brugeilles, C. & Cromer, S. (2009) Analysing gender representations in school textbooks https://www.cepel.org/IMG/pdf/analysing_gender_representations_in_school_textbookst.pdf

Brugeilles, C. & Cromer, S. (2009). *Promoting gender equality through textbooks: A methodological guide*. Paris: UNESCO. <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001588/158897E.pdf>

Heidari, S., Babor, T.F., De Castro, P. *et al.* (2016) Sex and Gender Equity in Research: rationale for the SAGER guidelines and recommended use. *Res Integr Peer Rev* 1, 2 (2016). <https://doi.org/10.1186/s41073-016-0007-6>

Lee, J. F. K. (2021). Guidelines for book producers, parents and teachers to promote gender equality. <http://lml.eduhk.hk/gender>

Opetushallitus (2011) Tasa-arvo ja sukupuoli oppimateriaaleissa. Muistio 2011. <https://www.oph.fi/fi/tilastot-ja-julkaisut/julkaisut/tasa-arvo-ja-sukupuoli-oppimateriaaleissa>

Pearson WILL UK Commercial Products & Services Committee (2020) Pearson Gender Equality Guidelines, <https://www.pearson.com/content/dam/one-dot-com/one-dotcom/uk/documents/news/2020/pearson-gender-equality-guidelines.pdf>

Pingel, F. (2010) UNESCO guidebook on textbook research and textbook revision. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000117188>

Republic of Kosovo. Government Preventing Gender Stereotypes and Promoting Gender Equality in School Textbooks and Materials, a methodological guide. [https://abgj.rks-gov.net/assets/cms/uploads/files/ENG-ManualSteriotipetGjinore-ENG\(1\).pdf](https://abgj.rks-gov.net/assets/cms/uploads/files/ENG-ManualSteriotipetGjinore-ENG(1).pdf)

RTI International. 2015. A Guide for Strengthening Gender Equality and Inclusiveness in Teaching and Learning Materials. Washington, DC: U.S. Agency for International Development. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/pa00kt5n.pdf

UNESCO (2017) Training Tools for Curriculum Development: A resource pack for gender sensitive STEM education. IBE/2017/OP/CD/O1 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000250567>